

А-43 Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). Збірник наукових праць / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова.– Вип. III. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2012. – С. 94-102.

УДК 376.36

Н. В. Ільїна

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ОБРАЗНОГО МОВЛЕННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗНМ

У статті представлено методику вивчення рівня сформованості образного мовлення дітей старшого дошкільного віку. Подано аналіз результатів дослідження образного мовлення у дітей з нормальним

© Ільїна Н.В.

мовленнєвим розвитком і загальним недорозвиненням мовлення III рівня старшого дошкільного віку.

Ключові слова: образне мовлення, загальне недорозвинення мовлення, діти старшого дошкільного віку.

В статтю представлена методика изучения уровня сформированности образной речи детей старшего дошкольного возраста. Подан анализ результатов исследования образной речи у детей с нормальным речевым развитием и общим недоразвитием речи III уровня старшего дошкольного возраста.

Ключевые слова: образная речь, общее недоразвитие речи, дети старшего дошкольного возраста.

Однією з найважливіших функцій мовлення Л.С. Рубінштейн вважав його емоційність і виразність. Ці якості дозволяють найбільш повно розкрити стан людини, її відношення до оточуючої дійсності, її світогляд. Образність і виразність мовлення створюють можливість глибше розуміти думки і почуття людей та виявляти естетичну активність [4].

Виховання інтересу до мовного багатства, розвиток вміння використовувати у власному мовленні різноманітні виразні засоби сприяють збагаченню мовлення, яке стає виразним, яскравим, живим [4].

У дослідженнях багатьох фахівців (Г. Бабіна, В. Воробйова, Ю. Гаркуша, Т. Захарова, Є. Карпушкіна, Р. Лалаєва, Р. Левіна, Н. Січкачук, Т. Туманова, Т. Філічева, С. Шаховська, М. Шеремет) звертається увага на утруднення у засвоєнні дошкільниками із ЗНМ експресивних мовних засобів. На думку вчених, несформованість мовленнєвих операцій (задум, програмування, відбір і синтез мовленнєвого матеріалу) призводить до того, що дитина із ЗНМ не вміє лексично і граматично правильно оформити думку, переказати текст, зберігаючи авторські слова і вирази, скласти зв'язну розповідь за малюнком або серією малюнків, використовуючи образні засоби мови.

Аналіз літературних джерел дав змогу констатувати відсутність досліджень щодо стану сформованості образного мовлення в дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ, особливостей його розвитку та використання в різних видах мовленнєвої діяльності.

Формування образного мовлення базується на розумінні полісемії, яке в свою чергу є результатом розвитку лексичних значень слів, перед усім, синонімічних і антонімічних. Нами проведено констатувальний етап дослідження, метою якого було вивчення рівня сформованості образного мовлення дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ і

нормальним мовленнєвим розвитком. Для досягнення цієї мети передбачалося з'ясувати рівень сформованості та якісні характеристики антонімічних явищ, синонімічних явищ, явищ полісемії у мовленні дітей, а також розуміння та вживання інших засобів образності (тропів, емоційно-оцінної лексики, фразеологізмів, образних порівнянь) дітьми цих категорій. Для вирішення вказаних завдань нами була розроблена авторська методика обстеження образного мовлення, в основу якої покладено методичні розробки А. Богуш, Н. Гавриш, Є. Тихеєвої, Л. Трофименко, Т. Туманової, О. Ушакової, Т. Філічевої.

У процесі розробки методики констатувального експерименту ми спиралися на психолінгвістичні дані з періодизації мовленнєвого розвитку дошкільників з нормальним розвитком [3, 5], еталонні рівні якої є умовними критеріями для оцінки цього розвитку.

Ця методика включала чотири блоки, кожен з яких мав шість завдань. Обстеження проводилося за принципом співробітництва дитини і експериментатора. Завдання мали не лише діагностичний, але і навчально-розвивальний характер. Такий стиль проведення констатувального експерименту обумовлений положенням Л. Виготського про обов'язкове дослідження двох рівнів розвитку інтелектуальної діяльності дитини [1]. Стосовно нашого дослідження це визначається у фіксуванні наявного рівня розвитку образного мовлення і визначенні потенційних можливостей дошкільників із ЗНМ (встановлення "зони найближчого розвитку").

За даними А. Лаврентьєвої [2], виникненню синонімії в онтогенезі дитини передують розвиток лексичної антонімії. Тому перший блок дослідження був спрямований на виявлення рівня сформованості та якісних характеристик антонімічних явищ у мовленні дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ III рівня та нормальним мовленнєвим розвитком, а саме розуміння та вживання антонімів на рівні слова, словосполучення, речення.

Завдання першого етапу обстеження.

Завдання 1. "Порівняй малюнки". Мета: виявити вміння порівнювати пари малюнків та визначати антонімічні властивості зображених предметів (чай та морозиво, дорога і стежка, гиря і пір'ячко).

Завдання 2. "Знайди пару до малюнку". Мета: виявити вміння порівнювати серії малюнків, виокремлювати схожі і визначати антонімічні властивості зображених предметів (повний – пустий, хворий – здоровий, заходити – виходити, близько – далеко).

Завдання 3. "Назви слово-навпаки". Мета: Виявити вміння добирати антоніми до заданих слів (три прикметника: чистий, темний, радісний; два прислівника: повільно завтра; два іменника: день, весна; три дієслова: взяв, забув, насмітив).

Завдання 4. "Третій зайвий". Мета: вивчити вміння визначати антонімічну пару і виокремлювати зайве слово (бігати, дихати, стояти; високий, добрий, злий; м'який, гарячий, твердий).

Завдання 5. "Знайди "слово-навпаки". Мета: виявити розуміння дитиною образного змісту загадок і прислів'їв, у яких образність виражається за допомогою антонімів; дослідити здатність дитини виокремлювати антонімічні пари із тексту.

Завдання 6. "Назви останнє слівце". Мета: вивчити вміння добирати антоніми за змістом на матеріалі текстів малих фольклорних творів (наприклад: Або розумно казати, або зовсім ... мовчати).

Другий блок констатувального дослідження був спрямований на з'ясування рівня сформованості та якісних характеристик синонімічних явищ у мовленні дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ III рівня та нормальним мовленнєвим розвитком, а саме розуміння та вживання синонімів на рівні слова, словосполучення, речення.

Завдання другого блоку констатувального дослідження.

Завдання 1. "Скажи по-іншому". Мета: визначити вміння добирати синоніми до контекстуально зумовлених слів.

Завдання 2. "Знайди "близькі" слова". Мета: визначити вміння добирати синоніми до окремих слів без опори на контекст (іти, діти, іграшка).

Завдання 3. "Третій зайвий". Мета: виявити вміння визначати синоніми і виокремлювати зайве слово (сумний, глибокий, понурий; хоробрий, дзвінкий, сміливий; думати, їхати, мислити).

Завдання 4. "Назви останнє слівце". Мета: виявити вміння продовжувати ряд контекстуально зумовлених синонімів (наприклад: Сперечались зранку звірі, в кого мудрості надміри. Лише та змія мовчала. Усі ж інші не мовчали: гомоніли та ... кричали).

Завдання 5. "Виправ помилку". Мета: виявити розуміння слів з близьким, але не синонімічним семантичним значенням (худя стрічка, тонка бабуся; пухнаста подушка, м'яка ялинка; річка іде, дощ тече).

Завдання 6. "Порівняй слова". Мета: вивчити здатність порівнювати синоніми, які відрізняються емоційно-оцінним забарвленням: намалював і намазюкав, і вміння використовувати їх у власному мовленні.

Третій блок констатації дослідження був спрямований на з'ясування рівня сформованості та якісних характеристик явищ полісемії в мовленні дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ III рівня та нормальним мовленнєвим розвитком, а саме розуміння та вживання багатозначних слів.

Завдання третього блоку констатувального дослідження.

Завдання 1. "Знайди малюнок". Мета: виявити розуміння дитиною різних значень полісемічних слів у словосполученнях з опорою на

демонстраційний матеріал (дитина повинна показати, де намальовано: пухнастий хвостик, русявий хвостик тощо).

Завдання 2. "Де сховалися слова?" Мета: виявити розуміння різних значень полісемічних слів за допомогою демонстраційного матеріалу (дитина повинна показати, в кого є голки: голка, їжак, ялинка; капелюх: капелюх, гриб; вушко: хлопчик, їжак, подушка, голка).

Завдання 3. "Поясни слова". Мета: виявити розуміння значень полісемічних слів у словосполученнях і віршованих текстах без опори на демонстраційний матеріал (ріжуть хліб; ріже очі; ріжуть черевики; ріже вуха).

Завдання 4. "Відгадай загадку". Мета: виявити розуміння дитиною образного змісту загадок, в яких наявні багатозначні слова, з'ясувати рівень розуміння багатозначних слів у фольклорних творах за допомогою системи питань.

Завдання 5. "Знайди слівце". Мета: виявити вміння самостійно визначати слова з переносним значенням, з'ясувати розуміння переносного значення.

Завдання 6. "Що це означає". Мета: виявити розуміння та вміння пояснювати словосполучення з полісемічними словами в різних словосполученнях (засвітилися очі і засвітилося сонце, свіжий хліб і свіжа сорочка).

Четвертий блок констатувального дослідження був спрямований на виявлення рівня сформованості та якісних характеристик розуміння та вживання дітьми старшого дошкільного віку із ЗНМ III рівня та нормальним мовленнєвим розвитком таких засобів образності, як тропи, емоційно-оцінної лексика, фразеологізми, образні порівняння.

Завдання четвертого блоку констатувального дослідження.

Завдання 1. "Буває чи не буває?". Мета: виявити розуміння фразеологічних висловів з опорою на демонстраційний матеріал (водою не розлити; волосся на голові піднімається; як кіт наплакав).

Завдання 2. "Знайди "яскравий" вислів". Мета: виявити вміння визначати фразеологічні вислови з пари поданих (квасити губи, квасити огірки; розв'язати язик, розв'язати шнурки; водити за руку, водити за ніс).

Завдання 3. "Що це означає?" Мета: виявити розуміння фразеологічних висловів без опори на демонстраційний матеріал (наприклад: що означає "гладити по голівці": хвалити, гладити, розчісувати).

Завдання 4. "Докажи слівце". Мета: виявити вміння добирати образні порівняння за змістом тексту (наприклад: Стоять дерева взимку наче, ...).

Завдання 5. "Виправ помилку". Мета: виявити розуміння правильності фразеологізмів і вміння їх виправляти з опорою на контекст (наприклад: бабуся приготувала такий смачний пиріг, що ніжки оближеш).

Завдання 6. Переказ скороченого варіанту казки "Їжак та Заєць". Мета: з'ясувати рівень розуміння й засвоєння фразеологічних висловів з

подальшим використанням їх у переказі.

Їжак та заєць

Якось посперечалися Їжак і Заєць, хто кого пережене. Коли почались змагання Заєць, *наче вихор полетів нивою, поклавши вуха на спину*. А Їжак пробіг, може, з три кроки, потім притаївся у борозні і повернув назад на своє перше місце. А Заєць *біжить щосили*. Та коли добіг на кінець ниви, аж тут їжаківа жінка кричить йому назустріч:

– А я вже тут!

Заєць тільки *очі витріщив*: йому і в голову не прийшло, що це не той їжак, бо, знаєте, їжак і їжачиха однаковісінькі на вигляд. Кинувся заєць назад бігти, та скільки не бігав, а Їжак завжди перший був.

– Ось бачиш тепер, - каже йому Їжак, - *у кого ноги швидші?*

Нічого не відповів заєць і пішов з поля.

Констатувальний експеримент проводився на базі дошкільних навчальних закладів м. Києва, Луцька, Мелітополя, Херсона. До експериментального дослідження ми залучали дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ, загальною кількістю 105 осіб, та з нормальним мовленнєвим розвитком, загальною кількістю 30 осіб.

Насамперед вивчалось, як дитина самостійно справляється із завданнями. У тому випадку, якщо вона не справлялась із певним завданням або допускала помилки, їй надавалася певна допомога на невербальному і вербальному рівнях. Допомога експериментатора була дозована і включала два або три етапи – кожний наступний етап включав все більшу допомогу дитині, враховуючи складність і характер виконання експериментального завдання.

Аналіз даних констатувального етапу експерименту показав, що дошкільники із ЗНМ III рівня знаходяться на нижчій сходинці розвитку образного мовлення, ніж однолітки з нормально розвинутим мовленням. За матеріалами дослідження виявлено декілька рівнів сформованості образного мовлення у дітей старшого дошкільного віку. Кількісний аналіз результатів подано у таблиці 1.

Таблиця 1.

Кількісні показники рівнів розвитку образного мовлення констатувального експерименту в дітей старшого дошкільного віку

Категорія дітей	Рівень та кількісні показники			
	Високий %	Достатній %	Середній %	Низький %
ЗНМ III рівня (105 дітей)	—	6,67	74,28	19,05
Нормальний мовленнєвий розвиток (30 дітей)	43,33	50	6,67	—

Якісний аналіз одержаних результатів констатувального етапу дослідження дозволив виявити у дітей із ЗНМ певні особливості їхнього мовленнєвого розвитку: виражені відхилення у формуванні передусім семантичної ланки лінгвістичного компонента мовленнєвої діяльності: узагальненого лексичного значення слова, різних типів лексичного значення, семантичної структури речення. Причинами таких особливостей за матеріалами дослідження є порушення мисленнєвих операцій аналізу і синтезу, порівняння, узагальнення, абстрагування, довготривалої й оперативної пам'яті, уваги, уяви. Це свідчить про відхилення в загальнофункціональних механізмах, які забезпечують засвоєння всіх семантичних одиниць мови (категоріального, конотативного значень слова, синтаксичних значень відношень тощо).

Недостатній рівень розуміння мовлення, неправильний відбір мовних знаків відповідно до їхнього значення обумовлюють відповідні дефекти у функціонуванні мовленнєвого компонента. З іншого боку, порушення розуміння мовлення, несформованість парадигматичної і синтагматичної організації мовлення є наслідком первинних сенсорних і моторних дефектів. Це свідчить про патологію специфічних мовленнєвих механізмів, що забезпечують, по-перше, сприймання мовленнєвих сигналів у їх акустичній, фізичній модальності, їхню внутрішню переробку, результатом якої є перекодування цих акустичних одиниць у мовні знаки (фонемі), по-друге, зворотний процес – перешифрування смислового змісту майбутнього вислову в систему мовних знаків і їхню моторну реалізацію.

У той же час можна виділити симптоми, які свідчать про порушення обох груп механізмів, що забезпечують формування і функціонування мовленнєвої діяльності. Це низький обсяг слухомовленнєвої пам'яті та швидке згасання слухових слідів; змішування, несформованість семантичних полів, особливо їхньої периферії; стереотипність семантичних уявлень; збіднілий словниковий запас, зокрема словник антонімів і синонімів, труднощі розуміння слів за рамками знайомих ситуацій; недостатній обсяг знань про навколишнє середовище; невпевненість у правильності власних відповідей, яка є наслідком усвідомлення власного мовленнєвого дефекту.

Інтерпретація матеріалів обстеження з погляду встановлення фактів, що лежать в основі виявлених особливостей розуміння та використання засобів образності, дозволяє зробити певні припущення.

Помилкові відповіді асоціативного характеру свідчать про обмеженість асоціативних семантичних зв'язків слів, спрямованість на актуалізацію випадкових, фонетичних, дериваційних відношень лексичних одиниць, низький рівень категоризації лексичного запасу, недиференційованість периферії семантичних полів, несформованість зв'язків між словом і образом, обмеження можливостей ідентифікації

об'єктів і ситуації, конкретність і однозначність розуміння та використання образних виразів, фразеологізмів.

Труднощі інтерпретації фразеологізмів обумовлені низкою факторів: фразеологічні одиниці називають те або інше явище, яке вже має лексичне найменування; ступінь правильності розуміння дитиною значення фразеологізмів у контексті залежить від прозорості внутрішньої форми, що обумовлює лексичне значення фразеологічної одиниці; дошкільникам не вистачає життєвого досвіду, щоб оцінити специфіку метафоричного досвіду. В усвідомленні фразеологічних зворотів діти проходять шлях від актуалізації значень частин фразеологізму до цілісного сприйняття його значення (тому у відповідях дітей переважає орієнтація на пряме значення компонентів фразеологізмів). Діти не усвідомлюють цілісність фразеологічного звороту через обмеженість семантичного простору їхньої мови, яке перешкоджає розумінню виразів із прихованим смислом.

Дослідження свідчить про порушення центральних операцій, які забезпечують засвоєння мови, а саме процесів метафоризації, інференції, генералізації мовних явищ, смислових заміन.

Обмеження можливостей розуміння дошкільниками переносного значення вторинних найменувань, порушення зв'язків між первинними і вторинними найменуваннями свідчить про недостатність полісемантизації, про труднощі моделювання і конструювання нових смислів, що свідчить про дисфункцію механізму метафоризації. Недостатня визначеність значень, буквальне розуміння значень образних виразів, труднощі виявлення прихованого змісту образних виразів, значне обмеження фонових знань і зв'язків між мовними одиницями дозволяють зробити висновки про низький рівень сформованості механізму інференції. Недостатній ступінь автоматизованості в мовленні вторинних найменувань є показником обмеження функціонування механізму генералізації. Нездатність відійти від переносного значення слова і пояснити його пряме значення свідчить про стирання меж переносу під час використання поширених вторинних номінацій. У цих випадках спостерігається актуалізація концептуального змісту, який узагальнює первинне і вторинне значення лексичної одиниці. Звуження спектру варіативності використання образних засобів, труднощі синтагматичних і парадигматичних мовних відношень дозволяють стверджувати про недостатній ступінь сформованості механізму смислових замін. Труднощі в семантизації і контекстуалізації полісемантичних одиниць, привнесення хибного змісту в значення образних засобів, неможливість їх включення в контекст речення є свідченням дисфункції механізму мовного контролю.

Образне мовлення дітей III рівня ЗНМ може слугувати засобом спілкування лише в певних умовах, які вимагають постійної допомоги і спонукання у формі додаткових запитань, підказок, оцінних і заохочувальних суджень із боку логопеда, вихователя, батьків.

Отже, виявлені порушення відображають специфіку недорозвитку лексичної сторони мовлення в дітей цієї категорії та мають бути врахованими під час розроблення відповідних змістових ліній корекційного навчання з розвитку мовлення.

Список використаних джерел

1. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский // Избранные психологические исследования. – М.: Наука, 1956. – С. 33.
2. Лалаева Р.И. Коррекция общего недоразвития речи у дошкольников (формирование лексики и грамматического строя) / Р.И. Лалаева, Н.В. Серебрякова. – СПб.: СОЮЗ, 1999. – 160 с.
3. Методика виявлення речевих порушень у дітей і діагностика їх готовності к школьному обучению / Е. Ф. Собонович, Л. Е. Андрусин, Л. И. Бартенева. – К.: "Компанія "Актуальна освіта", 1998. – 127 с.
4. Рубинштейн С. А. Проблемы общей психологии / С. А. Рубинштейн. – М.: Просвещение, 1973. – 126 с.
5. Трофименко Л. І. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ: Програмно-методичний комплекс / Л. І. Трофименко. – К.: Актуальна освіта, 2007. – 120 с.

The article deals the methodology of studying the level of formation of the creative speech of children of the older preschool age. Submitted an analysis of research results of creative speech in children with normal speech development and general underdeveloped of speech III level of the older preschool age.

Keywords: creative speech, general underdevelopment of speech, older preschool age children.